

Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / Journal of Divinity
Faculty of Kastamonu University
e-ISSN 2717-901X
Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1, Eylül/September, 2022

İbnü'l-Cevzî'nin Mevzûât'ındaki Metin Tenkidi Tatbikatı Üzerine Bazı Mülâhazalar
Comments on the Content Criticism of Ibn al-Jawzî in His Kitâb al-Mawḍû'ât

Mehmet Ali ÇALGAN

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Adıyaman/Türkiye
Ass. Prof., Adıyaman University Islamic Sciences Faculty, Adıyaman/Turkey

mehmetcalgan@gmail.com
Orcid/0000-0002-5780-5067

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Article Type:** Research Article
Geliş Tarihi: 26 Temmuz 2022 / **Date Received:** 26 July 2022
Kabul Tarihi: 15 Eylül 2022 / **Date Accepted:** 15 September 2022
Yayın Sezonu: Eylül 2022 / **Pub Date Season:** September 2022
Cilt: 6, **Sayı:** 1, **Sayfa:** 44-66. / **Volume:** 6, **Issue:** 1, **Pages:** 44-66

Atıf / Citation: Çalgan, Mehmet Ali. "İbnü'l-Cevzî'nin Mevzûât'ındaki Metin Tenkidi Tatbikatı Üzerine Bazı Mülâhazalar"[Comments on the Content Criticism of Ibn al-Jawzî in His Kitâb al-Mawḍû'ât]". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of Divinity Faculty of Kastamonu University* 6/1 (Eylül/September 2022), 44-66.

İntihal: Bu makale özel bir yazılımla (Turnitin) taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned special software (Turnitin). No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/kuifd>
mailto: ilafdergi@kastamonu.edu.tr

Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kastamonu/Türkiye
Kastamonu University Faculty of Divinity, Kastamonu/Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Mehmet Ali ÇALGAN/ İbnü'l-Cevzî'nin Mevzûât'ındaki Metin Tenkidi Tatbikatı Üzerine Bazı Mülâhazalar

Öz

İbnü'l-Cevzî'nin Mevzûât isimli eserindeki metin tenkidi tatbikatı oldukça kapsamlı olup bu konuda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu makalede önceki çalışmalarda eksik gördüğümüz bazı hususları tamamlamak, bazı yanlışlıkları tashih etmek ve metin tenkidi konusuyla alakalı olarak önemli gördüğümüz bazı noktalara dikkat çekmek hedeflenmiştir. Bu kapsamda İbnü'l-Cevzî'nin metin tenkidiyle alakalı kullandığı bazı kavramların doğru medlûlleri araştırılmış, müellifin uyguladığı olumlu metin tenkidine dikkat çekilmiş, İbnü'l-Cevzî'nin metin tenkidiyle alakalı verdiği izahlar incelenmiş, önceki çalışmalarda geçmeyen bazı örnekler ele alınmış, İbnü'l-Cevzî'nin metin tenkidinde kullandığı farklı kıstaslar gösterilmiştir. Yine, belli bir metin tenkidi kıstası tasrih edilmeyen yerlerde de bazı kıstasların zimnen uygulanması, hadis değerlendirmelerinin doğru okunması, bazı mütekaddim muhaddislerin metin tenkidi tatbikatı ve diğer bazı hususlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Metin Tenkidi, İbnü'l-Cevzî, Mevzûât.

Comments on the Content Criticism of Ibn al-Jawzî in His Kitâb al-Mawḍû'ât

Abstract

Contrary to popular belief, Iran's ancient religion, Zoroastrianism, goes back much earlier than Zoroaster. Although Zoroaster's being both a prophet and a priest has an important role in this, the main factor is that the beliefs based on the ancient Aryans were continued by the clergy after Zoroaster. Although there are different dates for the emergence of Zoroaster, today's researchers such as Mary Boyce, Albert de Jong, and Frantz Grenet agree between the twentieth century BC and the tenth century BC with reference to the etymology of the Gatas. It is known that after the appearance of Zoroaster, Iranian clergy showed regional differences in rituals and were called by different names. However, it is estimated that they united under the name of magi over time and especially just before the emergence of the Sassanid State. Our study focuses on the influence of the magians on Iran and Zoroastrianism, as well as their religious and ethnic origins, rituals, religious and secular activities, and their effectiveness outside Iran. However, since the clergy gained an institutional identity in post-Sassanid Iran and was divided into different branches under the name of muğ, it was not included in this study. On the other hand, we consider that this study will shed some light on the background of the activities of the ancient clergy in Sassanid and Islamic period Iran.

Keywords: Ḥadîth, Content criticism, Ibn al-Jawzî, Kitâb al-Mawḍû'ât.

Giriş

İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Mevzûât* isimli eseri içerdiği çok sayıda metin tenkidi tatbikatı sebebiyle dikkat çeken bir çalışmadır. İbnü'l-Cevzî'nin bazı haberleri çok sayıda metin tenkidi kıstası kullanarak incelemesi, bazı haberleri ise belli bir kıstas tasrih etmeden ancak yine metni esas alarak tenkit etmesi, görünüşte seneddeki bazı râvilerin cerh durumuna işaret ettiği örneklerde de arka planda yine metin tenkidinin yatıyor olması bu

eserin metin tenkidi yönüyle incelenmesini oldukça faydalı kılan âmillerdir. Eseri metin tenkidi yönüyle inceleyen bazı çalışmalar¹ yapılmış olduğu için bu çalışmamızda eserde metin tenkidiyle alakalı dikkatimizi çeken, önemli gördüğümüz noktalara ve önceki çalışmalarda rastlamadığımız bazı metin tenkidi örneklerine yer vermek, ayrıca önceki çalışmalarda yer alan ve yanlış olduğunu düşündüğümüz bazı hususları tashih etmek istiyoruz. Değinmek istediğimiz hususlar şu şekilde sıralanabilir: Belli bir metin tenkidi kıstası tasrih edilmeyen yerlerde de bazı kıstasların zımnen uygulanması, İbnü'l-Cevzî'nin metin tenkidiyle alakalı kullandığı rekâket, burudet, semâcet, bid'at, muhal gibi kavramların medlûlleri, müellifin uyguladığı olumlu metin tenkidi, İbnü'l-Cevzî'nin metin tenkidiyle alakalı verdiği izahlar, metnin nekâretine dikkat çekmesi, hadis değerlendirmelerinin doğru okunması, bazı mütekaddim muhaddislerin metin tenkidi tatbikatı, hadisi doğru anlamının metnin tenkidinde önemi, İbnü'l-Cevzî'nin metin tenkidinde kullandığı farklı kıstaslar, genel ifadelerle metin tenkidi, önceki çalışmalarda geçmeyen bazı örnekler, *Mevzûât*'ta birden çok kıstas kullanımına örnekler, rivayet bilgisi ve teferrüdün metin tenkidiyle irtibatı.

“Hadis metninden yola çıkarak hadisin mevsukiyetini tesbit”² olarak kısaca tarif edilebilen metin ya da içerik tenkidi³ bir hadisin sıhhatinin tespitinde sadece senedin değil, metnin de dikkate alınmasını ifade etmektedir. Hadis münekkitleri bir haberin metninin tenkidinde Kur'ân-ı Kerîm'e, sahih hadislere, icmâa, tarihî bilgilere, vakiya, akla muvafakat/muhalefet gibi bazı kıstasları tasrih edebildikleri gibi herhangi bir gerekçeyi açıkça belirtmeden, sadece metnin hatalı olduğunu bildirerek de metni tenkit edebilirler. Mesela, “Bu hadisin uydurma olduğu bilgisiz çocuklara bile saklı kalmaz.”⁴ ifadesi herhangi bir kıstas kullanımını içermese de burada tamamen metin kaynaklı problemler sebebiyle hadisin tenkidi söz konusudur. Sened tenkidinde senedin incelenmesi neticesinde senedin sıhhatine ya da zayıflığına hükmedildiği gibi metin tenkidinde de metnin sıhhatine veya zaafına hükmedilir. Dolayısıyla, metin tenkidi sadece hadislerin metin sebebiyle reddi manasına gelmemekte, metnin sıhhatini teyit manası da taşımaktadır. Çalışmamızın ilgili kısımlarında bu hususlar daha geniş biçimde izah edilmiştir.

¹ Misfir b. Garamullah Dümeynî, *Mekayisu İbn'il-Cevzî fi nakdi mütûni's-sünne min hilâl kitâbihî'l-Mevdûât* (Riyad: 1984); Enbiya Yıldırım, *Hadisçiler ve Çelişki* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009); Yıldırım'ın çalışmasının bir bölümü *Mevzûât*'ın tahliline ayrılmıştır 259-351. Fahd Felâh Deyhânî, *Nakdi'l-mütûn inde İbni'l-Cevzî* (Kâhire: Kahire Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013). Dümeynî ve Deyhânî'nin çalışmalarının sadece muhteva kısmına ulaşılabilmiştir. Muhtevalarından anlaşıldığı kadarıyla bu çalışmalarda az sayıda metin tenkidi örneği derinlemesine tahlil edilmiştir. Başka bir çalışmadaysa birkaç mevzûât eseri bir arada incelenmiştir: Murat Kaya, “Mevzûât Edebiyatında Metin Tenkid Faaliyetleri”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018) 65-90.

² Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 150.

³ Polat, “metin tenkidi” yerine “içerik tenkidi” demeyi önermektedir. bk. Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 293.

⁴ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008), 160 no: 446.

Çalışmamızda yukarıda değinildiği üzere asıl olarak İbnü'l-Cevzî'nin *Mevzûât*'ta metin tenkidi tatbikatı konusu ele alınmaktadır. Bu yapılırken müellifin tatbikatı tespit edilmekte, ancak müellifin yaptığı tenkitlerin isabetli olup olmadığı ayrıca değerlendirilmemektedir. Zira, metin tenkidi konusunda ortaya atılan ana iddia muhaddislerin bir hadisi değerlendirirken sadece senedi dikkate almış oldukları, metin açık hatalar içerse de hadisin sıhhat değerlendirilmesinde metnin hiçbir şekilde hesaba katılmamış olduğudur.⁵ Dolayısıyla, çalışmamızın amacı müellifin yaptığı tenkitlerin isabetliliğini değerlendirmek ya da diğer muhaddislerin tenkitleriyle mukayese yapmaktan ziyade, müellifin metin tenkidi tatbikatını farklı yönleriyle tespit edebilmek olarak belirlenmiştir. Nitekim, öncelikli olan mesele, söz konusu iddianın doğruluğunun/yanlışlığının ortaya konmasıdır. Ayrıca, ırkçılık içeren bazı haberlerde olduğu gibi bir hadisin metninin tenkidi herkes tarafından müsellemlenmeyebilir. Metin tenkidi, tabiatı gereği çoğu zaman öznellik taşımaktadır.⁶

İbnü'l-Cevzî'nin *Mevzûât*'taki metin tenkidi tatbikatı yukarıda geçtiği üzere bazı hacimli çalışmalara konu olmuşsa da konunun öneminden dolayı istidrak tarzında bir çalışma yapmanın gerekli olduğu düşünülmüştür. Zira hadisçilerin metin tenkidi hiç veya yeterince yapmadıkları tezinin tahkiki hadislerin güvenilirliği meselesiyle yakından irtibatlıdır. Dolayısıyla, metin tenkidi tatbikatı yönüyle oldukça zengin malumat içeren *Mevzûât*'ın tüm yönleriyle incelenmesi, önceki çalışmalarda eksik kalan ya da yanlışlık içeren hususların istidraki/tashihi önem arz etmektedir. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus, mezkûr eserin tabiatı gereği metni tenkide müsait pek çok hadis içermesidir. Zira sahih hadisleri bir araya getirmeyi hedefleyen bir eserde metni tenkit edilecek hadis sayısının çok daha düşük olması tabiidir. Dolayısıyla, *Mevzûât*'ta diğer hadis musannefatına nispetle daha çok metin tenkidi tatbikatının olması, metin tenkidinin diğer eserlerde olmadığı, sadece mevzuat türü eserlerde yer aldığı manasına gelmez. Nitekim diğer hadis musannefatını metin tenkidi yönünden inceleyen çalışmalar bu konuda önemli bulgular sunmaktadır.⁷ Bu düşüncelerle, çalışmamızın hadisçilerin metin tenkidi faaliyetlerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunması ümit edilmektedir.

⁵ Bu iddialar hakkında geniş bilgi için bk. Salih Kesgin, *Hadiste Metin Tenkidini Yeniden Düşünmek* (Samsun: Üniversite Yayınları, 2016), 13-30.

⁶ Bu konuda yapılmış müstakil bir çalışma için bk. Mehmet Çetin, *Metin Eksenli Hadis Tenkidinde Öznellik ve Yorumsalılık (Teori ve Uygulama)* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018).

⁷ Çeşitli hadis kaynaklarında metin tenkidi konusunu inceleyen ve yakın zamanda yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Sultan b. Fahd et- Abdusselam Azûzî, *Davâbit nakdi'l-metn inde'l-İmâm Mâlik fi'l-Muvatta* (Mağrib: Daru'l-hadisi'l-haseniyye, Doktora Tezi, 2014); Hasan Fevzî Hasan Saîdî, *ez-Zehabî ve menhecuhû fi nakdi metni'l-hadîsi's-şerîf* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2013); Muhammed Muslih Ze'âbî, *Nakdu'l-metn inde'l-İmami'n-Nesâî fi's-süneni'l-kübrâ* (Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999); Nehlâ bint Hamdân el-Harbî, *Meâyîru'n-nakdi'l-metn inde'l-İmami'l-Hattâbî* (Suudi Arabistan: Câmîatu Taybe, Yüksek Lisans Tezi, 1436); Muhammed Selâme el-Mehr, *Ta'îlu'l-metn inde'l-İmami'l-Beyhakî fi's-süneni'l-kübrâ* (Amman: Câmîatu'l-Ürdüniyye, Doktora Tezi, 2011); Meryem bint Ahmed, *Nakdu'l-İmamu'z-Zehabî li'l-metn fi kitâbihî siyeri'l-a'lâmi'n-nübelâ* (Suudi Arabistan: Câmîa Melik Suud, Doktora Tezi, 1431); Tübeysî, *Nakdu'l-mutûn fi*

1. Belli Bir Kıstas Tasrih Edilmeyen Yerlerde de Bazı Kıstasların Zımnen Uygulanması

İbnü'l-Cevzî'nin tatbikatı incelendiğinde belli kıstasları bir hadisin metninin tenkidinde tatbik ettiği halde benzer muhtevalı bir diğer hadisin metninde bu kıstası tasrih etmeden metnini tenkit ettiği görülmektedir. Pek çok örneği rastlanan bu durum tetkik edildiğinde müellifin bir kıstası açıkça zikretmediği bu durumlarda da arka planda bu kıstası dikkate alarak metni tenkit ettiği anlaşılmaktadır. Aşağıda belli kıstaslar özelinde bu durum örnekler üzerinden izah edilmeye çalışılacaktır.

İbnü'l-Cevzî kitabının *Kitâbu'l-Melâhim ve'l-Fiten* isimli kısmında belli senelerden sonra olacak şeyleri haber veren bazı rivayetlere yer vermiştir. Bu kısmın başlarında “Yüz senesinden sonra doğacak olanlara yüce Allah'ın ihtiyacı yoktur” şeklindeki haberi “Pek çok imam ve seçkin insan yüz senesinden sonra doğmuşken bu haber nasıl sahih olur?”⁸ sözüyle, “Yüz senesinin başında yüce Allah serin ve hoş bir rüzgar göndererek her müminin ruhunu alır” şeklindeki haberi ise “Bu batıl bir hadistir; (müminlerin bu tarihten sonra) varlığı bunu yalanlar.”⁹ sözüyle tenkit etmekle beraber müteakip rivayetleri tenkit ederken bu iki örnekte yaptığı gibi vakiya muhalefeti tasrih ederek tenkit etmek yerine ya kısaca haberin yalan olduğunu belirtir ya da râvilerin durumuna da işaret etmekle yetinir. Mesela yüz elli senesinden sonra evlenmenin kişinin aklına ve dinine büyük zarar getireceğine dair bir haberi “Bu Rasûlullah adına söylenmiş en çirkin yalanlardan biridir” sözüyle tenkit eder.¹⁰ Elbette bu ifade de, belli bir kıstas tasrih edilmemiş olsa da, metnin tenkidi için kullanılmıştır. Yine, “İşaretler iki yüz senesinden sonradır.” şeklindeki rivayeti sadece râviler yoluyla tenkit eder.¹¹ Mezkûr haber sadece bu cümleden ibaret olup *Kitâbu'l-Melâhim ve'l-Fiten* isimli kısımda yer alması sebebiyle burada kıyamet alâmetlerinin kast edildiği anlaşılmaktadır. Bu ve bu kısımdaki benzer diğer örneklerde vakiya muhalefeti açıkça gerekçe göstermemiş olsa da, daha önceki iki haberin tenkidinde bu kıstası kullanmış olması, diğer örneklerde de arka planda bu kıstası kullandığına kuvvetli bir şekilde delâlet

kütübi ileli'l-hadîs, cem' ve dirâse (Riyâd: Câmîatü'l-Melik Suud, Doktora Tezi, 1427); Halid b. Mansur Durays, *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâ'il-cerhi ve't-ta'dîl* (Riyad: Daru'l-Muhaddis, 2007); Nebîl Ahmed Belhî, *Mesâlik nakdi'l-metn inde nukkâdi'l-hadîs fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî* (Kuveyt: el-Hey'etü'l-Âmme li'l-inâye bi-tibâati ve neşr, 2021); Bessâm b. Abdullah b. Salih el-Ğânim Atâvî, “el-Ehâdis elletî e'alle el-İmâmu'l-Buhârî Mutûnehâ bi't-tenâkuz”, *Mecelletü'l-Hikme* 34 (2007 Şubat), 165-259; Süleyman b. Abdullah Seyf, “Meâyîr Nakdi'l-Metn inde'l-İmâm Ebî Hâtim b. Hibbân el-Büstî min Hilâl Kitâbihî el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn”. *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye* 189 (1440/2019), 97-221.

⁸ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, 669 no: 1688'den önce. (Not: *Mevzûât*'ta incelenen her hadis numaralandırılmamıştır. Mesela, 1687 nolu hadisten sonra “Yüz senesinden sonra doğanların kınanması” şeklinde bir bâb yer almış, ancak bu bâbda incelenen hadise numara verilmemiştir. Bu bâbdan sonra gelen bâbdaki hadise ise 1688 numarası verilmiştir. Bu sebeple, atıfta bulunulan bazı hadislerin numarası bulunmamakta, bunun yerine şu numaradan önce ya da sonra denilmektedir.)

⁹ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, 669 no: 1688.

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, 671 no: 1693'den sonra.

¹¹ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, 673 no: 1698.

etmektedir. Zira aynı şahıs peş peşe gelen benzer rivayetleri aynı bakış açısıyla değerlendirecektir. Ancak sözü uzatmamak için aynı gerekçeyi her bir haberin ardından tekrarlamamakta, sadece sorumlu gördüğü râvilere işaret etmekle iktifa etmektedir.

Benzer şekilde, Kur'ân-ı Kerîm'e muhalefeti kitabında bazı haberlerin reddinde açıkça gerekçe gösteren İbnü'l-Cevzî'nin Kur'ân-ı Kerîm'e muhalefeti bâriz olan diğer bazı haberlerde de aynı gerekçeyi arka planda kullandığını düşünmek makul bir istidlal olacaktır. Mesela başka hiçbir sebep olmadan sadece ırkı ya da mesleği sebebiyle insanları kötüleyen haberlerin reddinde bu kıstasın zımnen kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹² Zira başka yerlerde âyetleri hesaba katan bir şahsın benzer bir durumda aynı şekilde değerlendirmede bulunacağı beklenir. Zaten İbnü'l-Cevzî prensip olarak başta Kur'an olmak üzere dinin asıllarına muhalif haberlerin kabul edilmeyeceğini kitabının başında iki yerde açıkça ifade etmiştir.¹³

Yine, amellerin karşılığının ölçülü olması gerektiğini kitabının başında ifade eden¹⁴ ve ölçsüzlük içeren bazı haberleri bu kıstası tasrih ederek tenkit eden İbnü'l-Cevzî'nin benzer içerikli haberlerde aynı gerekçeyi kullanması beklenir. Mesela, “Bir günlük hastalık otuz senenin günahlarına keffâret olur”, “Kim üç gün hasta olursa annesinden doğduğu gün gibi günahlarından kurtulur.”¹⁵, “Bir hastayı ziyaret bana kırk ya da elli yıllık ibadetten sevimlidir.”¹⁶ ve benzeri haberlerin tenkidinde açıkça belirtilmese de ölçsüzlüğün etkili olduğu, müellifin mezkûr izahı ve bu kıstası kullandığı örnekler ışığında anlaşılmaktadır.

Netice olarak, İbnü'l-Cevzî'nin bu kitabında sınırlı sayıda haberde sarâhaten kullandığı bütün kıstasları, benzer muhtevalı haberlerde de zımnen kullanmış olması, verdiği izahlar ve bu kıstasları uyguladığı örnekler dikkate alındığında gayet makul bir istidlal olacaktır. Ancak müellif her bir haberde sözü uzatmamak için bu kıstasları tasrih etmeyip sadece sorumlu gördüğü râvilere işaret etmekle yetinmektedir.

2. İbnü'l-Cevzî'nin Kullandığı Bazı İstılahların Doğru Medlûlleri: Burûdet, Semâcet, Bid'at, Muhâl

Metin tenkidinde bir ölçü olarak kullanılan lafız ve mânanın rekâketi ile alakalı olarak İbnü'l-Cevzî'nin sıkça kullandığı iki kavram “bürudet” (البُرُودَة) (ifadenin zayıflığı/manasızlığı/yakışsızlığı)¹⁷ ve “semâcet”tir (سماجة) (ifadenin

¹² İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 472-3, 476 no: 1198-1202, 1209'dan sonra.

¹³ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 65, 70. Aşağıda ilgili kısımda bu ifadelere yer verilecektir.

¹⁴ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 64.

¹⁵ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 675 no: 1703, 1705.

¹⁶ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 681 no: 1718.

¹⁷ Yıldırım bu tabiri çalışmasında “soğuk” şeklinde çevirmiştir. Mesela “Uydurduğu şey ne kadar soğuk, ne kadar da uzak bir şeydir.” Bk. Hadisçiler ve Çelişki, 298. Bu çevirinin isabetli olmadığı görülmektedir. Zira Türkçe’de “bir sözün soğukluğu” ile o sözün yakışsız, basit ve alay edilecek türden bir söz olduğu anlaşılmamaktadır.

çirkinliği/yakışsızlığı).¹⁸ Mesela, bir haberin tenkidinde “Ne kadar zayıf ve çirkin bir uydurma” (فَمَا أُبْرِدُ هَذَا الْوَضْعَ وَمَا أَسْمَجُهُ) şeklinde bir ifade kullanan İbnü'l-Cevzî devamında “Nasıl ‘iki rekat namaz kılan, Musa ve İsa’nın sevabını alır’ gibi bir söz söylenebilir?” diyerek metindeki ölçsüzlüğe dikkat çekmiştir.¹⁹ Bir başka haberin tenkidinde “Bu hadis uydurma olup metni çok zayıftır.” (هَذَا حَدِيثٌ مُؤْضُوعٌ شَدِيدُ الْبُرُودَةِ) dedikten sonra haberin tarihî bilgilere muhalefetini uydurma oluşuna gerekçe olarak göstermiştir.²⁰ Hz. Ömer’in oğluna had cezası uygulaması sonucu oğlunun ölmesini anlatan bir haberde Huzeyfe’nin rüyasında Hz. Peygamber’i gördüğü ve aralarında Hz. Ömer’in oğlunun vefatıyla alakalı bir konuşmanın geçtiği anlatılmaktadır. Bu haberi çok sayıda metin tenkidi kıstası kullanarak eleştiren müellif “Huzeyfe’nin rüyası (haberdeki eleştirilen) diğer her şeyden daha zayıf/yakışsız olmuş” (وَمِنَامُ حُدَيْفَةَ أُبْرِدُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ) demiştir.²¹ Uzun bir haberde namaz kılanların her vakit namazı kıldıklarında yüce Allah’tan beraat aldıklarına dair ifadeler yer almaktadır. Müellif bu uzun haberi “Bu haber şüphesiz mevzudur. Bunu uyduran ne kadar da zayıftır ve sözü de ne kadar yakışsızdır.” (هَذَا حَدِيثٌ مُؤْضُوعٌ بِلَا شَكِّ، فَمَا أُبْرِدُ الَّذِي وَضَعَهُ وَمَا أَسْمَجُ كَلَامَهُ) diyerek tenkit eder.²² Görüldüğü üzere, bu ifadeler nakledilen haber için kullanıldıkları gibi haberi aktaran şahıs için de kullanılabilir.

İbnü'l-Cevzî'nin metin tenkidinde kullandığı bir diğer ıstılah “bid’at” olup bu kelimeyi farklı ve yeni bir şey uydurmak anlamında kullandığı görülmektedir.²³ Örneğin, kadınları kötüleyen bir haberin tenkidi sadedinde “Bu şüphesiz uydurma bir hadistir. Uyduran büyük bir yalan söylemiş ve çirkin ve yeni şeyler uydurmuştur” (هَذَا حَدِيثٌ مُؤْضُوعٌ) ifadesini kullanmıştır. Yine, müellif müslüman olunca kırk seneye kadar günahların yazılmayacağını iddia eden bir haberi “Bunu uyduran yepyeni

¹⁸ Uydurma hadisleri tanıma yollarını anlattığı el-Menârü'l-münîf fi’ş-şahîh ve’z-za’if isimli kıymetli eserinde İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350) bu yollardan bir tanesi olarak hadisin yakışsızlığına ve alay edilecek türden olmasına (سَمَاجَةُ الْحَدِيثِ وَكُونُهُ مِمَّا يُسَخَّرُ مِنْهُ) işaret eder ve bu konuda on sekiz tane misal verir. Bu misallerden ilki “Eğer pirinç bir insan olsaydı halîm olurdu. Hangi aç onu yediyse onu doyurmuştur.” olup bu haberin akabinde “Peygamberlerin efendisinin kelamını bırakın, akıllı insanların kelamı bile böyle zayıf ve yakışsız ifadelerden uzak olur.” (فَهَذَا مِنْ (السَّمِجِ الْبَارِدِ الَّذِي يُصَانُ عَنْهُ كَلَامُ الْعُقَلَاءِ فَضَلَا عَنْ كَلَامِ سَيِّدِ الْأَنْبِيَاءِ) demiştir. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf fi’ş-şahîh ve’z-za’if* thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1970/1390), 54-5. İbn Kayyim’in bu tabirleri kullanımından bu iki tabirin birbirine yakın mânalı oldukları ve bir sözün yakışsızlığını, zayıflığını ve alay edilecek türden basitlik içerdiğini belirtmek için kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

¹⁹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 382 no: 992.

²⁰ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 617 no: 1587. Benzer bazı örnekler için bk. 144 no: 414 (dil kurallarına muhalefete de değinir); 183 no: 502; 204 no: 548; 262 no: 700 (tarihe ve akla muhalefete de değinir); 357 no: 936 (tarihe muhalefete ve mantıksızlığa da değinir); 375 no: 973; 381 no: 991; 399 no: 1020; 409 no: 1032; 486 no: 1240; 512 no: 1305; 565 no: 1449 (cezanın ölçsüzlüğüne de değinir); 566 no: 1451.

²¹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 732 no: 1838.

²² İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 409 no: 1033.

²³ Yıldırım’ın “İbnü'l-Cevzî bunun yeni bir bidat ortaya çıkardığını söyler...” şeklindeki tercümesinin doğru manayı yansıtmadığı görülmektedir. Bk. Hadisçiler ve Çelişki, 292.

²⁴ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 596 no: 1528.

bir şey uydurmuş ve Müslümanların icmâına muhalefet etmiştir." (وَلَقَدْ أَبَدَعَ مَنْ وَّضَعَهُ وَخَالَفَ بِهِ) (إِجْمَاعَ الْمُسْلِمِينَ) diyerek tenkit etmiştir.²⁵

İbnü'l-Cevzî'nin eserinde metnin tenkidi amacıyla sık kullandığı diğer bir tabir "muhal"dir. Eserinin mukaddimesinde "Yalancıları tanıtmak gıybet sayılmaz" başlıklı kısımda şu ifadeleri kullanır: "Rasûlullah 'Sünnetime sarılınız' buyurmuştur. Muhal ise sünnetinden olamaz. Bu sözüyle güvenilir râvilerin tanınmasının ve sahih haberlerin sahih olmayanlarından ayrılmasının gerekli oluşuna tenbih etmiştir."²⁶

İbnü'l-Cevzî'nin bu tabiri kullanımının incelenmesi neticesinde bu tabirle sadece akla muhalefetten ziyade her türlü metin tenkidi kıstasına muhalefeti kastettiği anlaşılmaktadır. Mesela sevapta ölçsüzlük içeren bir haberin tenkidinde "Nasıl olur da nafile ve az bir rekatla kılınan bir namaz, farz ve çok rekatla kılınan bir namazın yerine geçebilir? Bu muhaldir" ifadesini kullanmıştır.²⁷ Diğer bir örnekte "Et yemeyin" şeklinde bir haberi tenkit ederken bunun muhal olduğunu, Rasulullah'ın (sav) eti yediğinin ve sevdiğinin sahih bir şekilde bilindiğini belirtir.²⁸ Görüldüğü üzere, hadise muhalefet muhal olarak nitelenmiştir. Dolayısıyla, her türlü tutarsızlık ve muhalefet muhal, yani imkânsız olarak nitelenmiştir ve bu tabirle sadece akla muhalefet kast edilmemiştir.²⁹

3. Olumlu Metin Tenkidi

Metin ve sened tenkidi, metnin ve senedin incelenmesinden sonra sadece reddi manası taşımaz. Bilakis inceleme neticesinde metnin ya da senedin sıhhati ortaya çıkarsa bu durumda kabul söz konusu olur. İbnü'l-Cevzî genelde metin tenkidi kullanarak kitabına aldığı haberleri mevzu bulsa da bazen olumlu manada metin tenkidi de yapmıştır. Mesela, nefsin arzularını dizginlemenin faziletini anlatan bir haberi mübah arzuları engelleme zararlarından bahisle hikmete muhalif bulsa da nefsin aşırı arzularını engelleme "Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz."³⁰ âyetine uygun düştüğünü belirterek bu açıdan haberin metninin Kur'an'a uygun olduğunu kaydeder.³¹

4. İbnü'l-Cevzî'nin Metin Tenkidiyle Alakalı Verdiği İzahlar

²⁵ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 619 no: 1592. Benzer bazı örnekler için bk. 375 no: 973; 399 no: 1020; 646 no: 1648; 732 no: 1838.

²⁶ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 23-4.

²⁷ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 400 no: 1021.

²⁸ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 526-7 no: 1345.

²⁹ Muhal tabirinin kullanıldığı diğer bazı misaller için bk. 169, 213, 284, 286, 292, 352, 355, 394, 400, 512, 527, 573, 729, 734. Yıldırım'ın muhal tabirinin kullanıldığı bazı örnekleri akla arz olarak değerlendirmesi isabetli görülmemektedir. Örneğin, Hz. Peygamber'in kızı Fatıma'yı dudağından öpmesini uygunsuz oluşu ve tarihi bilgiye muhalefet sebebiyle tenkit eden İbnü'l-Cevzî'nin burada muhal tabirini kullanması akla muhalefetten ziyade bahsi geçen kıstaslar sebebiyledir. bk. İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 292 no: 770; Hadisçiler ve Çelişki, 289.

³⁰ Âl-i İmrân 3/92.

³¹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 629 no: 1615.

İbnü'l-Cevzî kitabında belli bir kıstas tasrih ederek ortaya koyduğu çok sayıda metin tenkidi tatbikatının yanında metin tenkidiyle alakalı bazı izahlar da serd etmiştir. Bu izahlar müellifin şahsında muhaddislerin metin tenkidi zihniyetine ışık tutması bakımından büyük önem arz eder. Bu izahları aşağıda iktibas etmek istiyoruz:

“Bir hadisi Muvatta, Ahmed’in Müsnedi, Sahîhayn, Sünen-i Ebî Dâvûd ve Tirmizî ve benzeri kaynaklarda bulamazsan ona dikkat et... Eğer bu hadisi (dinin) asıllarına aykırı bulursan isnadındaki şahıslara bak...”³²

“İmkansız bir şey sikalardan da gelse kabul edilmez ve onlara hata nispet edilir. Sika kimseler bir devenin iğne deliğinden geçtiğini haber verseler onları sika oluşları bir fayda vermez, bu haberi etkilemez (doğru kılmaz), çünkü onlar imkansız bir şeyi haber vermişlerdir. **Akla ve (dinin) asıllarına muhalif gördüğün her hadisin mevzu olduğunu bil...**”³³

Benzer ifadeler İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh*'inin mukaddimesinde de geçmektedir:

“(İncelenen) söz konusu habere mutabaat bulunamazsa ve bu haber aynı zamanda usûl-i selâseye (Kitab, sünnet ve icmâ) aykırıysa bu haberin doğru olmadığı şüphe olmayacak şekilde anlaşılır.”³⁴

Görüldüğü üzere, İbnü'l-Cevzî yeni bir çağır açmamış, kendinden önceki münekkitlerin takip ettikleri aynı esasları dikkate almıştır.

“Bil ki çoğunlukla ilim talibinin münker hadis sebebiyle cildi ürperir ve kalbi ondan uzaklaşır.”³⁵

İbnü'l-Cevzî'nin bu ifadesi, münker tabirinin bir hadisin manasının nekâretini (yadırğanması) belirtmek, dolayısıyla doğrudan metnin tenkidi için kullanıldığını da açıkça göstermektedir. Münker-metin tenkidi irtibatını tespitinde bu ifade büyük önem arz etmektedir. Bir sonraki ifade de aynı hususu dile getirmektedir:

Rebî' b. Huseym'den naklen: “Hadisin bazen gün ışığı gibi bir ışığı olur ki o hadisi beğenirsin, bazen de gecenin karanlığı gibi karanlığı olur ki o hadisi de yadırgarsın (münker bulursun).”³⁶

³² İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 65.

³³ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 70.

³⁴ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *el-İhsan fî takribi Sahihi İbn Hibban thk.* Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986/1406), 1/155.

³⁵ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 68.

³⁶ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 68.

“Rasulullah ‘Sünnetime sarılınız’ buyurmuştur. Muhal ise sünnetinden olamaz. Bu sözyle güvenilir râvilerin tanınmasının ve sahih haberlerin sahih olmayanlarından ayrılmasının gerekli oluşuna tenbih etmiştir.”³⁷

İbnü'l-Cevzî tedlîs ve sikaların hadislerine onların farkına vardırılmadan uydurma hadis ekleme gibi sebeplerle hadisin senedinin tenkidinin yanıltıcı olabileceğine dikkat çeker:

“Bazen senedin hepsi sika olabilir, bununla beraber hadis uydurma olabilir...Bu en zor durumlardan olup münekkidler dışındakiler bu durumu bilemezler.”³⁸

5. Metnin Nekâretine Dikkat Çekme

İbnü'l-Cevzî zaman zaman bir haberin metninin münker/bâtıl/mevzû/yalan olduğunu kendisi ifade eder ya da kendinden önceki bir muhaddisten bu yönde bir nakilde bulunur. Bu durumlarda bir gerekçe tasrih edilmemiş olsa da doğrudan metnin tenkit edildiği açıktır. Mesela, “Bu batıl ve Rasulullah adına uydurulmuş bir metindir.”³⁹ İbn Adî'den naklen “Bu senedi ve metni bakımından münkerdir”,⁴⁰ Hatîb Bağdâdî'den naklen “Bu hadisin metni mevzudur.”⁴¹ İbn Hibbân'dan naklen “Bu batıl bir metindir.”⁴² Ebû Hâtîm'den naklen “Bu batıl ve asılsız bir metindir.”⁴³ gibi ifadeler muayyen bir kıstası kullanmasa da ilgili hadisin doğrudan metnini tenkit etmektedir.

İbnü'l-Cevzî'nin merfû olarak nakledilen mevzu haberleri zikrettikten sonra kitabının sonunda sahâbeden nakledilen mevzu haberlere ayırdığı küçük kısmın başında kaydettiği şu ifadeler müellifin sıhhat değerlendirmesinde metnin nekâretinin belirleyiciliğini ortaya koymaktadır:

“Merfu olarak gelen ve **(metni) hoş görülmeyen** (المستبشع) mevzu hadisleri bitirdikten sonra sahabe adına uydurulmuş bir takım sözler gördüm ve bunlardan **çirkin** (الْفَيْح) ve korkutucu/ürkütücü (المسنهول) olan, dolayısıyla sıhhati olmayan (لَا وَجَهَ لَهُ فِي الصِّحَّةِ) ve benzerinin mümkün olmadığı bazıları kaydetmek istedim.”⁴⁴

Görüldüğü üzere, metnin çirkin bulunması hadisin sıhhatinin olmayışına doğrudan sebep gösterilmiştir.

Müellif, yüce Allah'ın gazabı halinde meleklerin silahlandığı tarzında bilgiler içeren bir haberin “lafızlarının münker” olduğunu belirttikten sonra bu nekâretin sebebinin geniş bir şekilde izah etmiş ve yüce Allah'ın kullara benzemediğini ve meleklerin

³⁷ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 23-4. Yukarıda geçmişti.

³⁸ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 65.

³⁹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 410, no: 1036.

⁴⁰ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 591, no: 1518.

⁴¹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 627, no: 1613.

⁴² İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 361, no: 944.

⁴³ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 441, no: 1122.

⁴⁴ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 729.

silahlanmalarının manasız olduğunu ve bu gibi bilgilerle zındıkların İslam'ı yaralamak istediklerini kaydetmiştir.⁴⁵

6. Hadis Değerlendirmelerini Doğru Okuma

Mevzûât'ta pek çok yerde belli bir metin tenkidi kıstası açıkça belirtilmiştir ya da yukarıda geçtiği üzere daha genel bir şekilde incelenen bir haberin metni tenkit edilmiştir. Ancak kitabın büyük bir kısmında sadece râvilerin tenkit edildiği görülmekte, böylece kitaba sened tenkidinin hâkim olduğu intibâ edinilmektedir. Mesela, namazı cemaatle kılmanın gerekliliğine dair bir haberin tenkidinde “Nesaî (senedde ismi geçen bir râvi hakkında) metrûku'l-hadîs demiştir. Dârekutnî de (bu râvi) yalan söyler demiştir.” ifadeleri geçmektedir.⁴⁶ Ancak dikkatle düşünüldüğünde râvi hakkındaki bu değerlendirmelerin aslında söz konusu râvinin naklettiği bütün haberlerin sened ve metin yönüyle incelenmesi neticesinde verildiği, dolayısıyla râvinin adalet ve zabtı hakkında verilen notun arka planında aslında büyük oranda metin tenkidi bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, bahis konusu râvinin yalan söylediğinin ve hadisinin terk edildiğinin belirtilmesi elbette naklettiği haberlerin metinlerinin tenkidi ve doğru kabul edilmemesi sonucunda olmuştur. Râvi hakkında yapılan değerlendirmede râvinin yaptığı idrâc, tashîf gibi muâraza sonucu tespit edilen hatalar yanında naklettiği haberin manasının nekâreti, yani yadırganacak bir içeriğe sahip oluşu da etkili olmaktadır. İşte râvinin adalet ve zabtı ile rivayetlerinin metninin tenkidi arasındaki sıkı irtibat anlaşıldığında aslında sened tenkidi gibi görülen değerlendirmenin hakikatte ilgili râvinin aktardığı tüm hadislerin metinlerinin tenkidini aksettirdiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen hususun daha iyi anlaşılması için biraz açmak gerekirse, bir raviye verilen adalet ve zabt notu aslında onun merviyâtının dikkatli bir şekilde incelenmesi neticesinde verilmiştir.⁴⁷ Belli bir raviden gelen tüm rivayetler bir münekkıt tarafından tetkik edilerek, gerek sika râvilerin hadisleriyle karşılaştırılarak, gerekse diğer metin tenkidi kıstasları dikkate alınarak, söz konusu râvinin rivayetlerindeki isabet ve hata oranı tespit edilir. Mesela, yukarıdaki misalde râvinin yalan söylediğinin tespiti böyle bir amelîyenin sonucudur. Bu husus doğru anlaşıldığında “bu râvi metrûku'l-hadîstir, bu hadis zayıftır.” şeklinde çok rastlanan bir ifadenin doğru okunması mümkün olacaktır. Acaba râvi metrûku'l-hadîs olduğu için mi hadis zayıftır yoksa hadis zayıf olduğu için mi raviye metrûku'l-hadîs denmiştir? Hızlı bir okuma burada râvi sebebiyle rivayete zayıf hükmü verildiği, diğer bir ifadeyle sened tenkidi yapıldığı intibâmı verirken daha dikkatli

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, 84, no: 266.

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, 966, no: 371.

⁴⁷ Bu çok mühim husus pek çok çalışmada geniş biçimde temellendirilmiştir. Bu konuda öne çıkan bazı çalışmalar için bk. Halid b. Mansur Durays, *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerhi ve't-ta'dîl* (Riyad: Daru'l-Muhaddis, 2007); Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019); İbrahim b. Abdillâh Lâhim, *Mukârenetü'l-Merviyât* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2013), 1/332-339. Bu konuda daha geniş malumat ve misaller için bu eserlere müracaat edilebilir.

düşünüldüğünde söz konusu raviye bu ve benzeri hatalı rivayetleri sebebiyle metrûku'l-hadis hükmü verildiği, dolayısıyla raviye verilen notun bir girdi değil, çıktı olduğu anlaşılmaktadır. Münekkit rivayetin hatalı olduğunu tespit etmiş ve hatadan sorumlu olan raviye bu şekilde işaret etmiştir. Râvi sika da olsa rivayet hatalı olduğunda yine hatadan sorumlu raviye bu şekilde işaret edilecektir.⁴⁸

Yine, konunun daha iyi anlaşılması için şöyle bir misal üzerinde düşünülebilir. Mesela, salavat getirmekle alakalı sahih hadisler olduğu gibi zayıf hadisler de vardır. Bu zayıf hadislerin metinleri sahih hadislerinkiyle uyumlu gözükebilir. Bu durumda acaba bu hadislere zayıf hükmü senedlerindeki bazı zayıf râviler sebebiyle mi verilmiştir yoksa bu hadislerin metinlerindeki bazı problemler sebebiyle mi verilmiştir? İlk bakışta burada sened tenkidinin etkili olduğu düşünülse bile aslında metinlerin bu durumda da devrede olduğu şöyle anlaşılabilir. Bu zayıf hadislerin mânaları doğru gözükse de, sika râviler bu hadislere mutabaat etmediği için bu hadisler teferrüd sebebiyle metinleri açısından yine problemlili sayılırlar. Malum olduğu üzere, umûmu'l-belvâ bir konuda gelen bir haber içeriği problemlili olmasa dahi sırf önemli bir konuda teferrüd ettikleri için yine metinleri açısından problemlili sayılıp kabul edilmemektedirler. Dolayısıyla, daha genel olarak ifade etmek gerekirse, bir haber ne kadar dinin öğretileriyle uyumlu gözükse de eğer bu haberin metninde teferrüd söz konusu ise bu haber başka karineler de dikkate alınarak söz konusu teferrüd sebebiyle zayıf bulunur ve bu haberle teferrüd eden râvi bu sebeple tenkit edilir.⁴⁹

Bazı haberlerin değerlendirilmesinde seneddeki bazı râvilerin meçhul oluşuna dikkat çekilmekte, ancak bunun dışında râviler hakkında olumsuz bir değerlendirme aktarılmamakta ve haberin mevzu olduğu bildirilmektedir.⁵⁰ Mesela, bir haberin akabinde Ukaylî'den naklen Hâlid b. Kilâb isimli râvinin meçhul olduğu ve hadisin aslının olmadığı nakledilmekle yetinilmiştir.⁵¹ Başka bir misalde, Hz. Ali'nin faziletiyle alakalı mübalağalı bir haber nakledilmekte ve söz konusu haberin son kısmında "Kıyamet kopana dek yüce Allah'ın sancağı Haşim oğullarında olacak, iblisin sancağıysa Ümeyye oğullarında olacak, onlar bizim düşmanımız, onların yandaşları da bizim yandaşlarımızın düşmanlarıdır." denmektedir. Mezkûr haberin ardından Hatîb Bağdâdî'den naklen yapılan değerlendirmede hadisin cidden münker bilakis mevzu olduğu ve isnadda üç tane meçhul râvi bulunduğu bildirilmektedir.⁵² Halbuki seneddeki râvilerin bilinmemesi naklettiği haberin mevzu olması için tek başına yeterli bir sebep değildir. Dolayısıyla, verilen mevzu hükmünde açıkça

⁴⁸ Bu konuda daha geniş bir tahlil için bk. Mehmet Ali Çalgan, "Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi", *HADITH* 7 (Aralık 2021): 4-51.

⁴⁹ Bu konunun daha geniş tahlili çalışmamızın kapsamı dışında kalmakta olup atıf yapılan kaynaklara müracaat edilmelidir.

⁵⁰ Mesela bk. İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, 131, no: 392; 261 no: 698; 467 no: 1187; 541 no: 1381; 654 no: 1662.

⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, 467 no: 1187.

⁵² İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, 261 no: 698.

belirtilmese de asıl etkenin metin olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Nitekim verilen örneğin metninin kabilecilik içermesi nedeniyle problemlidir olduğu görülmektedir.

İbnü'l-Cevzî'nin Ukaylî'den naklettiği "Yahya b. İbâd isimli râvinin hadisi (hadisin içeriği), bunun yalan olduğuna delâlet eder." sözü de hadisin sıhhatinin tespitinde metnin öncelikli olduğunu gösteren önemli bir ifadedir.⁵³ Burada daha yaygın olarak kullanılan ve yanlış okumalara yol açabilen "bu râvi metrûku'l-hadistir, bu hadis zayıftır" kalıbı yerine rivayete ve raviye verilen hükümde hadisin metninin etkili olduğunu daha net belirten bir ifade kullanılmıştır.

7. Bazı Mütakaddim Muhaddislerin Metin Tenkidi

İbnü'l-Cevzî eserinde mütakaddim münekkitlerden sadece râvi değerlendirmeleri hakkında değil, hadislerin tenkidi konusunda da iktibaslarda bulunur. Bu iktibaslarda erken dönem münekkitlerinin metin tenkidi anlayışlarına ışık tutan bilgiler yer almaktadır. Mesela, mercimeğin fazileti hakkında aktarılan bir haberde mercimeğin yetmiş peygamberin diliyle takdis edildiği geçmektedir. Bu haber Abdullah b. Mübârek'e sorulduğunda "Tek bir peygamberin diliyle bile takdis edilmemiştir. Bilakis o insana rahatsızlık verir." cevabını vermiştir.⁵⁴ Net bir şekilde görüldüğü üzere, İbn Mübârek haberin doğrudan metnini tenkit etmiş, ayrıca gerekçe olarak da tecrübeye aykırılığı ileri sürmüştür. Bu örnek hicri ikinci asrın önde gelen bir münekkidinin metin tenkidi anlayışını berrak bir şekilde göstermesi açısından son derece önem arz etmektedir. Elbette İbn Mübârek her haberi tenkit ederken açıkça bir gerekçe sunmasa da öz bir şekilde de olsa yaptığı değerlendirmelerin arka planında çeşitli kıstasları kullandığı bu örnekten anlaşılmaktadır. İbn Mübârek metni bu şekilde tenkit ettikten sonra bu haberi kimin rivayet ettiğini öğrenmek ister. Görüldüğü üzere, haberin tenkidinde haberi nakleden râvinin hiçbir tesiri yoktur, zira İbn Mübârek râvisini bilmediği halde sadece metinden hareketle hadisin sıhhatini değerlendirmiştir.

Bir diğer örnekte "Dinimizde kendi reyiyile konuşanı öldürün." şeklindeki haber kendisine bildirildiğinde Yahyâ b. Maîn "Önce bu haberi anlatan kişiyle başlanmalı ve o öldürülmeli. Onun kanı helaldir. Yanımda kılıcım olsa onunla ben savaşırdım." demiştir.⁵⁵ Böylece söz konusu haberin metnini ağır bir şekilde tenkit etmiştir. Görüldüğü üzere, yapılmış olan sadece metin tenkididir. Râviye bu metin tenkidi neticesinde adaleti ve zabtı konusunda bir not verilmektedir. Ancak arka planda yatan bu metin tenkidi göz ardı edildiğinde râvinin adalet ve zabtına dayalı olarak hüküm vermenin sadece sened tenkidi olduğu ve verilen hükümde metnin bir tesirinin olmadığı kanaati yanlışlıkla

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, 574 no: 1470.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, 519 no: 1327.

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, 596 no: 1529.

oluşabilmektedir. Halbuki yukarıda bahsi geçtiği üzere râviye verilen adalet ve zabt notu aslında onun tüm rivayetlerinin metinlerinin tenkidinin bir hülasasını ifade etmektedir.

İbnü'l-Cevzî Hızır ve İlyas (as) ile ilgili haberlerin değerlendirilmesinde İmam Buhârî'nin şu tenkidini aktarır: "Buhârî'ye İlyas ve Hızır'ın hayatta olup olmadıkları sorulduğunda 'Bu nasıl olabilir? Halbuki Hz. Peygamber yüz senenin sonunda (bugün) yer yüzünde olanlardan kimsenin hayatta kalmayacağını haber vermiştir.' demiştir."⁵⁶ Görüldüğü üzere, Buhârî söz konusu haberi sahih bir hadise arz ederek metnini tenkit etmiş ve kabul etmemiştir.

Etin bıçakla kesilmemesi gerektiğini içeren bir haberin akabinde Ahmed b. Hanbel'in şu tenkidi aktarılır: "Rasulullah (sav) koyun etini bıçakla keserdi."⁵⁷ Görüldüğü üzere, Ahmed sahih hadise muhalif bulduğu haberi tenkit etmiştir. Nitekim *Sahîh-i Buhârî*'de geçen bir hadiste bu husus teyit edilmektedir.⁵⁸

İbnü'l-Cevzî, Şu'be'nin bir râvi hakkında "İnsanların en yalancısıdır" dediğini o râvinin naklettiği bir haberin tenkidinde paylaşır.⁵⁹ Dikkat edilirse Şu'be'nin bu tespiti söz konusu râvinin naklettiği haberlerin yalan oluşunu bilmesinin, yani metinlerini tenkit etmesinin bir neticesidir.

8. Metnin Tenkidinde Hadisi Doğru Anlamanın Önemi

Bir hadisin metnini tenkit etmenin ön şartı metni doğru anlamaktır. Zira yanlış anlaşılan bir metin tenkit edilmeye müsait bir hal alabilir.

İbnü'l-Cevzî "*İçlerinde Ebû Bekir olan bir topluluğa ondan başkasının imam olması yakışmaz.*" şeklindeki hadisi ele aldığı bâba "*İsmi Ebû Bekir Olanı Takdim*" başlığını koymuş ve bu haberi mevzu olarak nitelemiştir.⁶⁰ Verilen bâb başlığından müellifin, ismi Ebû Bekir olan herkesin bu hadisin kapsamına girdiğini düşündüğü ve bu düşünceden hareketle metni tenkit ettiği anlaşılmaktadır. Halbuki hadisten kasıt sadece Hz. Ebû Bekir olup bu yönüyle metnin tenkit edilmesine gerek yoktur.⁶¹

Bir haberde Rasûlullah'ın (sav) patlıcanı bir lokmada yediği ve patlıcanda her hastalığa şifa olduğunu belirttiği geçmektedir (فَأَكَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَاذِنَجَانَةً فِي لُقْمَةٍ وَقَالَ: (إِنَّمَا الْبَاذِنَجَانُ شِفَاءٌ مِنْ كُلِّ دَاءٍ وَلَا دَاءَ فِيهِ

⁵⁶ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 141 no: 409.

⁵⁷ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 525 no: 1342.

⁵⁸ Buhârî, "Et'ime", 19, hadis no: 5092.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 619 no: 1592.

⁶⁰ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 371-2 no: 968. Bu hadis ayrıca Tirmizi, "Menakıb", 32'de geçmektedir.

⁶¹ Ebü'l-Ula Muhammed Abdurrahman Mübarekfuri, *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmiî't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye), 10/109.

patlıcanı bir lokmada yemesini edep dışı bularak metni tenkit eder.⁶² Yıldırım haberin çevirisini şu şekilde verir: "...yemekten bir lokma patlıcan aldıktan sonra..." İbnü'l-Cevzî'nin değerlendirmesini de şu şekilde çevirir: "Bu hadisi Hz. Peygamber'e nispet eden bir lokma patlıcan yediğini söyleyerek onu edep dışı bir şey yapmış göstermiştir..."⁶³ Dikkat edilirse, "patlıcanı bir lokmada yemek" ifadesi yanlışlıkla "bir lokma patlıcan yemek" olarak çevrilmiştir. Patlıcanı bir lokmada yemek edep dışı sayılırken bir lokma patlıcan yemek edep dışı değildir ve dolayısıyla bundan dolayı metnin tenkidi söz konusu olamaz.

9. İbnü'l-Cevzî'nin Metin Tenkidinde Kullandığı Farklı kıstaslar

İbnü'l-Cevzî, hadislerin metinlerinin tenkidinde sık kullanılan kıstasların yanında daha az rastlanan çeşitli kıstaslar da kullanmıştır.⁶⁴ Aşağıdaki örneklerde İbnü'l-Cevzî'nin eseri üzerinde yapılmış önceki çalışmalarda rastlamadığımız metin tenkidi kıstaslarına yer verilecektir. Bunlar haberin İsrailiyat içermesi, metnin faydasız ve manasız oluşu, hadisle amel edilmemesi, hadisin hadisi nakleden râvinin ameliyle uyuşmaması, hadisin siyakının zayıflığı, hadisin Rasulullah'nın (sav) sözlerine benzememesi ve hadisin başka bir şahsın sözüne benzemesidir.

Kaspla ilgili uzun bir haberin tenkidinde "Bunun gibi manasız bir sözü uydurana Allah cezalandırsın" ifadesini kullanan İbnü'l-Cevzî belli bir kıstas kullanmasa da sözün manasız oluşuna dikkat çekerek metni tenkit etmiş olmaktadır.⁶⁵ Başka bir haberin devamında ise haberin zayıf ve "faydasız" oluşuna işaret etmektedir.⁶⁶

Hızır'ın hayat suyu içtiği ve hayatta oluşu şeklindeki haberlerin Ehl-i kitap'tan alındığını ve onların sözlerine güvenilemeyeceğini belirten İbnü'l-Cevzî böylece israiliyat tarzı bilgileri tenkit etmiştir. Müellif ayrıca Enbiyâ sûresinin 34. âyet-i kerîmesini delil göstererek hiçbir insanın ölümsüz olmadığını belirtmiş ve Hızır'ın hayatta olamayacağını bu şekilde göstermiştir.⁶⁷ Suyûtî (öl. 911/1505) ve İbn Arrâk (öl. 963/1556) ise İbnü'l-Cevzî'nin eserini esas alarak hazırladıkları çalışmalarında Hızır (as) ile ilgili haberlerde hatadan sorumlu olan senedlerdeki ravilere işaret dışında sarîh bir şekilde metin tenkidi yapmamışlardır.⁶⁸

⁶² İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 524 no: 1338. İbnü'l-Cevzi'nin tam ifadesi şöyledir: (هَذَا حَدِيثٌ مُؤْتَوَعٌ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَلَا سَقَى الْعَيْثِ قَبْرٍ مِنْ وَضَعَهُ لِأَنَّهُ قَصِدَ شَيْنِ الشَّرِيعَةِ بِنِسْبَةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى غَيْرِ مُقْتَضَى الْجُكْمَةِ وَالطَّبِّ، ثُمَّ نَسَبَهُ إِلَى تَرْكِ الْأَدَبِ فِي أَكْلِ بَادَنْجَانَةٍ فِي لَفْمَةٍ، وَبِالْبَادَنْجَانِ مِنْ أَرْدَا الْمَأْكُولَاتِ خَلَطَهُ بِسَنْجِيلٍ مَرَّةً سَوْدَاءَ وَيَفْسُدُ (اللُّونَ وَيَكْلِفُ الْوَجْهَ وَيُورِثُ الْبَهَقَ وَالسُّدَدَ وَالْبِوَابِيرَ وَدَاءَ السَّرَطَانَ

⁶³ Yıldırım, *Hadisçiler ve Çelişki*, 298-9.

⁶⁴ Yıldırım'ın çalışmasında Kur'an'a, sahih hadislere, icmâa, akla, vâkıya, tarihe muhalefet gibi belli başlı kıstasların kullanıldığı çok sayıda örnek bulunmaktadır.

⁶⁵ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 487 no: 1243. "Manasız söz" diyerek tenkit ettiği bir diğer örnek için bk. 89 no: 281. "Uzak mana" diyerek tenkit ettiği bir diğer örnek için bk. 98 no: 301.

⁶⁶ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 486 no: 1240.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 138-9 no: 407.

⁶⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Le'âli'l-maşnû'a fi'l-ahbâri (ehâdîsi)l-mevzû'a*, thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye,

İbnü'l-Cevzî namazda iftitah tekbiri dışında ellerin kaldırılmaması gerektiğini bildiren haberleri tenkit sadedinde Mâlik, Ahmed b. Hanbel ve Şâfiî'nin bu haberin aksiyale amel konusunda ittifak ettiklerini belirtir.⁶⁹ Saçları siyaha boyamayı hoş görmeyen bir haberin tenkidi sadedinde ise sahabe ve tabiûndan bir topluluğun saçlarını boyadığını kaydeder.⁷⁰

Râvinin ameline muhalefet de müellifin metin tenkidinde kullandığı bir diğer ölçüdür. Leys b. Sa'd isimli râvi yoluyla nakledilen bir rivayete göre ikinci namazından sonra uyumak mahzurlu görülmektedir. Ancak İbnü'l-Cevzî aynı râvinin ikinci namazından sonra uyuduğuna dair haberin mezkûr rivayetin doğru olmadığını gösterdiğini belirtmiştir.⁷¹

İbnü'l-Cevzî müezzinlerin faziletine dair uzun bir haberin tenkidinde başka gerekçeler (amellerin karşılıklarında ölçsüzlük) yanında haberin siyakının zayıflığını da "ne kadar zayıf bir siyak" (وَمَا أَبْرَدَ هَذِهِ السِّيَاقَةَ) sözüyle metnin tenkidinde dile getirmiştir.⁷² Müellif siyakın zayıflığıyla ne kast ettiğini açıklamamışsa da mezkûr haberin müezzinlerin faziletine dair içerdiği mübalağalı ve nübüvvet kelamına uygun olmayan ifadeleri ve ifrata varan uzunluğu sebebiyle tenkit ettiği anlaşılmaktadır. Zira nebevî sözlerde olan az sözle çok mânayı ifade etme özelliği bu haberde bulunmamaktadır.

Bir haberde hırsızın ve hırsızı ifşa etmeyenin günahı anlatılmaktadır. Müellif, İbn Adî'nin "Bu sözler Rasulullah'nın sözlerine benzememektedir." ifadesini aktararak metni tenkit eder.⁷³

Bir haberin tenkidinde Ukaylî'nin şu sözü nakledilmektedir: "Bu söz bana göre, Allah bilir, hadis uydurucu olan Abdullah b. Misver'in sözüne benzemektedir."⁷⁴ Görüldüğü üzere, münekkitler bir ifadenin nebevî olup olmadığını sezdikleri ve tenkitten kullandıkları gibi kimin sözüne benzediğini de değerlendirmelerinde göz önüne alabilmektedir.

10. Genel İfadelerle Metin Tenkidi

İbnü'l-Cevzî sıkça belli bir kıstas tasrih etmeksizin, daha genel ifadeler kullanarak bir haberin metnini tenkit eder. Aşağıda bu hususu teyit eden bazı misaller bulunmaktadır.

1996/1417), 1/155; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-aḥbâri's-şen'ati'l-mevzû'a*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Abdullah Muhammed es-Siddîk (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1399), 1/236. Çalışmamız esas itibariyle İbnü'l-Cevzî'nin çalışmasına odaklandığı için diğer muhaddislerin bahsi geçen hadisler hakkındaki görüş ve tenkitlerinin mukayesesi çalışmamızın sınırları dışındadır.

⁶⁹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 370 no: 962-4.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 568 no: 1455. Yıldırım bu örneği hadislere arz kısmında zikretmiş, sahabenin ameline arz için ayrı bir başlık açmamıştır.

⁷¹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 578 no: 1480.

⁷² İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 363 no: 947.

⁷³ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 621 no: 1598.

⁷⁴ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 631 no: 1619.

İbnü'l-Cevzî Kus b. Sâide (قس بن ساعدة) isimli şahıs hakkındaki bir haberin tenkidinde İbn Hibbân'dan "Bu haberin yalan oluşu o kadar açıktır ki yalan oluşunu anlatmak için tafsilata girmeye gerek yoktur." sözünü nakletmiştir.⁷⁵ Görüldüğü üzere, söz konusu haberin metni tenkit edilmekle ve kabul edilmemekle beraber bunun için açık bir gerekçe zikretmeye gerek görülmemiştir. Zira söz konusu haberin yalan olduğunun herkes tarafından rahatlıkla anlaşıldığı ifade edilmektedir. İbn Hibbân'ın bu sözü, İbnü'l-Cevzî dâhil olmak üzere münekkitlerin neden metnini tenkit ettikleri her haber hakkında bir gerekçe tasrih etmediklerini izah etmesi bakımından önemlidir. Bu önemli hususun gözden kaçması, münekkitlerin ifadelerinin doğru okunmaması ve anlaşılmasına sebep olabilmekte, metin tenkidinin yeterince yapılmadığı intibasını uyandırabilmektedir.

Kıyamette insanların durumunu anlatan uzun bir haberin tenkidinde müellif şu ifadeleri kullanır: "Bu haberin üzerinde onun mevzu olduğunu gösteren izler vardır."⁷⁶ Görüldüğü üzere, İbnü'l-Cevzî haberin metninde tenkit sebebi olan hususlara tek tek işaret etmek yerine genel bir ifadeyle metnin sorunlu olduğunu belirtmekle yetinmektedir.

"Hırsız Allah'a ve Rasulü'ne harb açmıştır, onu öldürün, günahınız benim üzerimedir." şeklindeki dinî öğretilere aykırılığı son derece açık olan bir haberi tenkit sadedinde müellif sadece bu haberin mevzu olduğunu belirtir ve bundan sorumlu olan râviye işaret etmekle iktifa eder.⁷⁷ Görüldüğü üzere, bir şahsı öldürmek gibi ağır bir cezadan bahseden bu haberin Kur'an'da ve sahih hadislerde bir aslı yoktur. Müellif son derece açık olan bu durumu ayrıca belirtmeye ihtiyaç duymamıştır.

İbnü'l-Cevzî'nin sıkça kullandığı bir tabir "Bu hadisin mevzu olduğunda şüphe yoktur" (هَذَا حَدِيثٌ لَا يُشْكُ فِي وَضْعِهِ), (هَذَا الْحَدِيثُ مَوْضُوعٌ لَا يَشْكُ فِيهِ), ifadesidir.⁷⁸ Bu ifadedeki "şüphe yoktur" kaydı, haberin metnindeki nekâretin derecesini göstermekte ve bu sebeple söz konusu hadisin uydurma olduğunu herkesin rahatlıkla anlayabileceğine işaret etmektedir. Örneğin, "Bu hadis kimsenin mevzu ve muhal olduğuna şüphe etmeyeceği bir hadistir ve imkansız oluşu sebebiyle senedin râvilerine bakmaya ihtiyaç duyulmaz." (هَذَا حَدِيثٌ لَا يُشْكُ أَحَدٌ) (في أَنَّهُ مَوْضُوعٌ مُحَالٌ، وَلَا يَحْتَاجُ لِاسْتِحْضَائِهِ أَنْ يُنْظَرَ فِي رَجَالِهِ) ifadesi⁷⁹ bahsettiğimiz hususu netleştirmektedir. "Bu hadisin uydurma olduğu bilgisiz çocuklara bile saklı kalmaz."⁸⁰ ifadesi de yine bir haberin tenkidinde doğrudan metnin sebep teşkil ettiğini göstermektedir. Bu gibi durumlarda müellif metnin nekâreti son derece açık olduğu için ayrıca bir kıstas tasrih etmeye gerek görmez.

11. Önceki Çalışmalarda Geçmeyen Bazı Örnekler

⁷⁵ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 151 no: 425.

⁷⁶ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 713 no: 1797.

⁷⁷ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 620 no: 1593.

⁷⁸ Bazı örnekler için bk. İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 158 no: 444; 160 no: 446; 179 no: 494; 341 no: 890; 396 no: 1015; 465 no: 1182; 523 no: 1337.

⁷⁹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 83 no: 263.

⁸⁰ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 160 no: 446.

Önceki çalışmalarda, özellikle Yıldırım'ın çalışmasında, *Mevzûât*'ta geçen metin tenkidi örneklerinin büyük çoğunluğuna dipnotlarda da olsa işaret edilmiştir. Bu kısımda *Mevzûât* üzerine yapılmış önceki çalışmalarda rastlamadığımız bazı metin tenkidi örneklerine işaret etmek istiyoruz.

- İbnü'l-Cevzî, Rasulullah'ın (sav) vefatı esnasında Hz. Ali'ye sarıldığını anlatan bir haberi Hz. Âişe'den gelen "Rasulullah benim göğsüm ile boynum arasında (kucağımda) vefat etti"⁸¹ sahih hadisine muhalefeti sebebiyle tenkit eder.⁸²

- "Ben peygamberlerin sonuncusuyum. Benden sonra Allah dilemedikçe peygamber gelmeyecektir." haberini "Ben peygamberlerin sonuncusuyum. Benden sonra peygamber gelmeyecektir."⁸³ sahih hadisine arz eden müellif "Allah dilemedikçe" kısmının mevzu bir ziyade olduğunu belirtir.⁸⁴

- Hz. Fâtıma'nın evliliğinde Rasulullah'ın kızını alıp binekle yeni evine götürmesinin anlatıldığı bir haberi tenkit eden müellif iki ev arasında birkaç adım olmasına rağmen bineğe binilmesini makul bulmaz.⁸⁵

- Hz. Peygamber'in anne ve babasının tekrar diriltip iman etmeleriyle alakalı bir haberin ardından İbnü'l-Cevzî tekrar diriltildikten sonra imanın fayda vermeyeceğini belirtmiş, böylece söz konusu haberi dinin asıllarına muhalefeti sebebiyle tenkit etmiştir.⁸⁶

- Kiyamette puta tapanlardan önce fâsık alimlere ceza verileceğini ifade eden bir haberin ardından İbnü'l-Cevzî cezalandırmaya suçun büyüklüğüne göre başlanacağını, küfrün ise fısktan daha büyük bir suç olduğunu belirterek söz konusu haberi tenkit eder.⁸⁷

- İbnü'l-Cevzî namaz kazası olan bir şahsa Hz. Peygamber'in "Her namazla beraber bir de kaza namazı kıl" dediğini içeren bir haberi, kazası olan bir kişinin kazasını ertelemesinin caiz olmadığını ileri sürerek tenkit etmiştir.⁸⁸

⁸¹ Buhârî, Cenâiz, 94.

⁸² İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 275 no: 734.

⁸³ Ebû Dâvûd, Fiten, 1.

⁸⁴ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 199 no: 543'den önce.

⁸⁵ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 275 no: 734. İbnü'l-Cevzi bu haberi tarihi bilgiye muhalefet ve peygamberlik makamına yakışmama sebepleriyle de tenkit eder. Yıldırım bu iki sebebe değinmiş, ancak işaret ettiğimiz hususa değinmemiştir. Bk. Hadisçiler ve Çelişki, 291-2.

⁸⁶ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 151 no: 426. Müellif bu haberi sadece "tekrar diriltildikten sonra iman fayda vermez" sözüyle tenkit etmiştir. Bu konu, üzerinde tartışmaların yapıldığı bir konu olsa da çalışmamız İbnü'l-Cevzî'nin metin tenkidi tatbikatiyle sınırlı olduğu için bu tartışmalara girmiyoruz.

⁸⁷ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 188 no: 516. İbnü'l-Cevzi bu haberi sahih bir hadise muhalefet sebebiyle de tenkit eder. Yıldırım bu sebebe değinmiş, ancak işaret ettiğimiz hususa değinmemiştir. Bk. Hadisçiler ve Çelişki, 283.

⁸⁸ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 373 no: 972.

- Ay tutulmasının hangi ayda gerçekleşmesine bağlı olarak sebep olacağı hadiseleri anlatan bir haberi dine aykırı olması sebebiyle eleştiren müellif hadisi uyduranın bu yolla dini kötü göstermek istediğini kaydeder.⁸⁹

- İbnü'l-Cevzî Rasulullah'ın (sav) vefatını anlatan uzun bir haberi "Peygamber'e ve sahâbeye yakışmayan ifadeler" içermesi sebebiyle tenkit etmiştir.⁹⁰

- Bir haberde Hz. Ali ve Fatıma'nın, çocukları Hasan ve Hüseyin'in hastalıklarından iyileşmeleri halinde oruç tutmayı nezrettikleri, oruçlu günün akşamında iftar saatinde bir fakirin kapıya gelip yiyecek istediği, onların da birbirlerine şiiir okudukları ve yiyeceği fakire verdikleri anlatılmaktadır. İbnü'l-Cevzî mezkûr haberin baş kısmını aktardıktan sonra haberde anlatılanların Hz. Ali ve Fatıma'ya yakışmadığını, onların çocuklar aç dururken yiyeceğin hepsini fakire vermeyeceklerini belirterek haberi tenkit eder.⁹¹

- Bir haberde ayın ortasındaki günlere neden "beyaz günler" dendiği farklı bir şekilde izah edilmektedir. İbnü'l-Cevzî bu izahı kabul etmeyerek bu isimlendirmenin sebebinin bu günlerde ayın ışığıyla etrafın beyaz olması olduğunu belirtir. Söz konusu haberdeki izaha göre Hz. Adem cennetten yeryüzüne siyah bir şekilde indirilmiş, Cenâb-ı Hak kendisine ayın ortasındaki üç günde oruç tutmasını vahy etmiş, bu oruçları tuttukça siyahlığı kaybolarak yine beyaz hale gelmiştir.⁹²

- Ebû Eyyûb'un (ra) Sıffîn savaşına katıldığını anlatan bir haberin ardından Şu'be'nin Hakem b. Uteybe'ye Ebû Eyyûb'un Sıffîn'e katılıp katılmadığına dair sorusunu ve katılmadığı yönündeki cevabını aktaran müellif böylece söz konusu haberin tarihi bilgiyle uyummadığını gösterir.⁹³

12. Mevzûât'ta Birden Çok Kıstas Kullanımına Örnekler

İbnü'l-Cevzî belli bir haberin metnini tenkit ederken tek bir kıstasla yetinmeyerek sıklıkla birden fazla metin tenkidi kıstasını kullanmıştır.⁹⁴ Bu kısımda bunlara bazı örnekler sunmak istiyoruz. Bu haberler hakkında muhaddislerin kanaatleri çalışmamızın sınırları dışında olduğu için sadece müellifin yaptığı tenkide işaret etmekle yetiniyoruz.

- Hz. Ali için güneşin geri çevrilmesi: Akla ve sahih hadise muhalefet⁹⁵.

- Aşurenin fazileti: akla, sahih hadise, dinî öğretilere muhalefet ve sevapta ölçsüzlük⁹⁶

⁸⁹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 95 no: 292.

⁹⁰ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 210-3 no: 559.

⁹¹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 274-5 no: 733.

⁹² İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 350 no: 916.

⁹³ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 306 no: 801.

⁹⁴ Bu örneklerin bir kısmı önceki çalışmalarda geçse de biz bu örneklerin tafsilatına girmeden sadece birden çok kıstasın kullanımı yönüyle bunlara dikkat çekmek istiyoruz.

⁹⁵ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 252 no: 667.

⁹⁶ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 449 no: 1140.

- Hz. Ömer'in oğluna had: Sahâbeyi uygunsuz davranışlardan tenzih, rekâket, tarihe, hadise ve dinî öğretilere muhalefet⁹⁷

- Saçı siyaha boyama: İcmâa ve sahâbe ameline muhalefet⁹⁸

- Fâsık ulemanın cezası: Hadise ve dinî öğretilere muhalefet⁹⁹

- Müezzinlerin fazileti: Hadise muhalefet, sevapta ölçsüzlük, siyakın zayıf oluşu¹⁰⁰

- Hz. Dâvud'un mescidi inşası: Kur'an'a ve akla muhalefet, Peygambere yakışmayan şeylerden tenzih¹⁰¹

- Bir yıldızın bir eve düşmesi: Akla ve tarihe muhalefet, sözde basitlik¹⁰²

- Âşûrâ günü bir kuşun oruç tutması: Akla ve tarihe muhalefet¹⁰³

- Hz. Fâtıma'nın zıfafi: Akla ve tarihe muhalefet, Peygamberin ve sahâbenin tenzihi¹⁰⁴

- İblis'in tevbesi: Kur'an'a ve vâkıya muhalefet¹⁰⁵

- Mercimeğin fazileti: Tecrübeye muhalefet, Peygamberi tenzih¹⁰⁶

- Ceviz ve peynir: Tıbbî bilgiye ve dine muhalefet, Peygamberi tenzih¹⁰⁷

- Hz. Ali'nin erken Müslüman oluşu: İcmâa ve tarihe muhalefet¹⁰⁸

- Ramazanın yüce Allah'ın bir ismi oluşu: İcmâa ve hadise muhalefet¹⁰⁹

13. Rivayet Bilgisi ve Teferrüd

İbnü'l-Cevzî gerek kendisi gerek önceki muhaddislerden naklen sika olmayan bir râvinin bir haberi hocasından aktarmakta tek kalmasını, yani teferrüdü haberin reddinde gerekçe olarak kullanmaktadır. “teferrede bihî”, “lâ yutâbeu aleyhi”, “inferede bihî”, lâ yu'rafu illâ bihî” gibi ifadeler kullanılarak pek çok haber tenkit edilmiştir.¹¹⁰ Mesela, bir haberin değerlendirilmesinde İbnü'l-Cevzî “Abdurrahman (isimli râvi) teferrüd etmiştir. Ayrıca, Ukaylî Abdurrahman'ın A'meş'ten ona ait olmayan bir hadis aktardığını

⁹⁷ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 732 no: 1837.

⁹⁸ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 568 no: 1455.

⁹⁹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 188 no: 516.

¹⁰⁰ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 363 no: 947.

¹⁰¹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 141 no: 410.

¹⁰² İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 262 no: 700.

¹⁰³ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 451 no: 1145.

¹⁰⁴ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 297 no: 778.

¹⁰⁵ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 103 no: 311.

¹⁰⁶ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 519 no: 1325.

¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 520 no: 1328.

¹⁰⁸ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 241 no: 635-8.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 437 no: 1117'den sonra.

¹¹⁰ Bazı misaller için bk. *Kitâbü'l-mevzûât*, 163, 164, 165, 167, 173, 184, 229,...

belirtmiştir.” demiştir.¹¹¹ Bir metnin teferrüd etmesi, yani başka kimse tarafından nakledilmemesi şüphe uyandıran bir durumdur ve söz konusu metnin ya hatalı nakledildiğinin ya da asılsız olduğunun önemli bir işaretidir. Bu yönüyle teferrüd, metnin tenkidine önemli bir gerekçe oluşturmakta ve umûmü'l-belvâ kıstasıyla benzerlik göstermektedir.

Yukarıdaki örnekte geçen Ukaylî'nin ifadesi hadisçilerin her bir râviden sahih bir yolla nakledilen hadislerin bilgisine sahip olduklarına işaret etmektedir. İşte bu rivayet bilgisi sayesinde bir râviye sahih bir şekilde ait olmayan bir haberin ona nispeti tenkit edilebilmektedir. Mesela, bir haberin tenkidinde İbn Sâbit'ten naklen “Bu haber hiçbir şekilde Rasulullah'tan (sav) veya herhangi bir sahâbîden sabit değildir. Bu, ancak Urve b. Zübeyr'in sözüdür.” denmiştir.¹¹² Bir başka yerde İbn Hibbân'ın şu sözü aktarılmıştır: “Bu haberin Rasulullah'tan (sav) bir aslı yoktur. Ayrıca (bu haber, senedde yer alan) İbn Abbas'ın, Mücâhid'in ve A'meş'in (naklettiği) hadisler arasında da yoktur.”¹¹³ İşte muhaddislerin sahip olduğu bu bir nevi veri tabanı bilgisi sayesinde hangi hadislerin kimler yoluyla sahih bir şekilde nakledildiği bilinmekte, herhangi bir uyumsuzluk halinde metin tenkit edilmektedir.

Sonuç

Yukarıdaki çeşitli maddelerde verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere, İbnü'l-Cevzî bazı durumlarda çok sayıda metin tenkidi kıstası kullanmış, bazı durumlarda metnin nekâretine işaret etmek üzere farklı ifadelerden faydalanmış, sadece seneddeki bazı râvilerin cerh durumlarına işaret ettiği hallerde de arka planda metin tenkidini dikkate almıştır. Müellifin metin tenkidıyla alakalı verdiği izahlar da önem arz etmektedir. Ancak gerek verdiği bu izahlar gerekse kitabında sunduğu metin tenkidi tatbikatı yönüyle İbnü'l-Cevzî'nin diğer münekkitlerden farklı olduğunu ya da bu sahada ilk olduğunu düşünmek isabetli gözükmemektedir. Zira yukarıda çeşitli yerlerde değinildiği üzere, gerek izahlar gerekse uygulamalar yönüyle İbnü'l-Cevzî'ye öncülük etmiş muhaddisler olmuştur ve müellif bu bilgilerden eserinde istifade etmiştir.

Elbette mevzu hadisleri toplayan bir çalışmada sahih hadisleri toplayan veya sünen tarzı bir çalışmaya nispetle metin tenkidi konusunda çok daha fazla misale rastlanması tabiidir. Ancak metin tenkidi konusunda son dönemde yapılan araştırmalar rivâyetü'l-hadis, cerh ve ta'dil, ilel, şerh gibi farklı sahalardaki hadis kaynaklarında da ciddi seviyede metin tenkidi izah ve tatbikatının bulunduğunu göstermektedir. Bu sahada yapılacak dikkatli çalışmalar muhaddislerin metin tenkidi faaliyetlerinin anlaşılmasına önemli katkılar sunacaktır.

¹¹¹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 436 no: 1114.

¹¹² İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 683 no: 1722.

¹¹³ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-mevzûât*, 250 no: 666.

Kaynakça

- Abdusselam Azûzî. *Davâbit nakdi'l-metn inde'l-İmâm Mâlik fi'l-Muvatta*. Mağrib: Daru'l-hadisi'l-haseniyye, Doktora Tezi, 2014.
- Atâvî, Bessâm b. Abdullah b. Salih el-Ğânim. “el-Ehâdis elletî e'alle el-İmâmu'l-Buhârî Mutûnehâ bi't-tenâkuż”, *Mecelletü'l-Hikme* 34 (2007 Şubat), 165-259.
- Belhî, Nebîl Ahmed. *Mesâlik nakdî'l-metn inde nukkâdi'l-hadîs fi'l-karnî's-sâlisi'l-hicrî*. Kuveyt: el-Hey'etü'l-Âmme li'l-inâye bi-tıbbâati ve neşr, 2021.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dârü Tavki'n-Necât, 1422.
- Çalgan, Mehmet Ali. “Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi”. *HADITH* 7 (Aralık 2021): 4-51.
- Çetin, Mehmet. *Metin Eksenli Hadis Tenkidinde Öznellik ve Yorumsallık (Teori ve Uygulama)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Deyhânî, Fahd Felâh. *Nakdi'l-mütûn inde İbni'l-Cevzî*. Kâhire: Kahire Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Durays, Halid b. Mansur. *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerhi ve't-ta'dîl*. Riyad: Daru'l-Muhaddis, 2007.
- Dümeynî, Misfir b. Garamullah. *Mekayisu İbn'il-Cevzî fi nakdi mütûni's-sünne min hilâl kitâbihî'l-Mevdûât*. Riyad: 1984.
- Harbî, Nehlâ bint Hamdân. *Meâyîru'n-nakdi'l-metn inde'l-İmâmi'l-Hattâbî*. Suudi Arabistan: Câmîiatu Taybe, Yüksek Lisans Tezi, 1436.
- İbn Arrâk, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-aḥbâri's-şeni'ati'l-mevzû'a*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Abdullah Muhammed es-Sıddîk. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1399.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ahmed b. 'Ali. *Fethu'l-bârî bi şerḥi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz. Beyrut: Dârü'l-Mâ'rife, 1379.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-İhsan fî takribi Sahîhi İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986/1406.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Kitâbü'l-mevzûât*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed. *el-Menârü'l-münîf fi's-şahîh ve'z-za'if*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1970/1390.

- Kaya, Murat. "Mevzûat Edebiyatında Metin Tenkid Faaliyetleri". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018) 65-90.
- Kesgin, Salih. *Hadiste Metin Tenkidini Yeniden Düşünmek*. Samsun: Üniversite Yayınları, 2016.
- Lâhim, İbrahim b. Abdillâh. *Mukârenetü'l-Meriviyât*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2013.
- Meryem bint Ahmed. *Nakdu'l-İmâmu'z-Zehebî li'l-metn fî kitâbihî siyeri'l-e'lâmi'n-nûbelâ*. Suudi Arabistan: Câmia Melik Suud, Doktora Tezi, 1431.
- Muhammed Muslih Ze'bî. *Nakdu'l-metn inde'l-İmami'n-Nesâi fî's-süneni'l-kübrâ*. Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Muhammed Selâme el-Mehr. *Ta'lîlu'l-metn inde'l-İmâmi'l-Beyhakî fî's-süneni'l-kübrâ*. Amman: Câmîatu'l-ürdüniyye, Doktora Tezi, 2011.
- Mübarekfuri, Ebü'l-Ula Muhammed Abdurrahman. *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmii't-Tirmizî*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Polat, Selahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Saîdî, Hasan Fevzî Hasan. *ez-Zehebî ve menhecuhû fî nakdi metni'l-hadîsi'ş-şerîf*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2013.
- Seyf, Süleyman b. Abdillâh. "Meâyîr Nakdi'l-Metn inde'l-İmâm Ebî Hâtim b. Hibbân el-Büstî min Hilâl Kitâbihî el-Mecrûhîn mine'l-muhaddîsîn". *Mecelletü'l-Câmîati'l-İslâmiyye* 189 (1440/2019), 97-221.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Le'âli'l-maşnû'a fî'l-aḥbâri (eḥâdîsi)'l-mevzû'a*. thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmîyye, 1996/1417.
- Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Tübeyşî, Sultan b. Fahd. *Nakdu'l-mutûn fî kütübi ileli'l-hadîs, cem' ve dirâse*. Riyâd: Câmîatü'l-Melik Suud, Doktora Tezi, 1427.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadisçiler ve Çelişki*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.